

Joanna Torowska
Uniwersytet Jagielloński

FORMY EDUKACJI W ZABYTKOWYCH PARKACH (NA PRZYKŁADZIE KRAKOWA) CZ. II

Do swoich rozważań modelowych wybrałam pięć zabytkowych parków Krakowa, a mianowicie: wspomniany już Park im. dra H. Jordana, otwarty w 1889 r.; Planty krakowskie, utworzone w miejscu wyburzonych fortyfikacji w latach dwudziestych XX w., zwane niegdyś „salonem miasta” i skupiające unikatowy zasób substancji zabytkowej. Następnie Ogród Strzelecki, otwarty w 1837 r. (obecnie ograniczony ulicami Lubicz, Bosacką, Topolową i Zygmunta Augusta) – złączony z historią najstarszego w Polsce Bractwa Kurkowego, o średniowiecznym rodowdziej; a także Park Krakowski, przylegający dziś do największej arterii komunikacyjnej miasta – Alei Trzech Wieszczów, a otwarty w 1887 r., jeszcze przed jej wytyczeniem. Park Krakowski był siedzibą pierwszego w Krakowie zwierzyńca oraz terenem działania krakowskiego teatru letniego. Park ten był rodzajem ogrodu rozrywkowego z kawiarnią, altanami, hipodromem, a później odkrytą pływalnią i kortami tenisowymi. I wreszcie Park Podgórski, utworzony z inicjatywy Wojciecha Bednarskiego, podgórskiego nauczyciela i wielkiego społecznika, który otwarty został w 1896 r. w miejscu dawnego wyrobiska kamieniołomu przy malowniczych Skalach Krzemionek, o niepowtarzalnej do dziś scenarii i wyjątkowych walorach widokowych. Park ten był niegdyś rodzajem parku ludowego z bogatą roślinnością, którą opiekowała się młodzież, pomnikami i boiskami sportowymi dla młodzieży, na wzór utworzonego wcześniej wspomnianego już Parku Jordana. Parki te stopniowo są lub zostały zrewaloryzowane, co pozwala na lepsze wyeksponowanie ich wyjątkowych i różnorodnych walorów.

Nauczanie szkolne realizowane jest w ramach przedmiotów nauczania objętych programem. Mamy zatem do czynienia ze swoistą atomizacją wiedzy ucznia, włączanej

często jedynie w ramy poszczególnych przedmiotów. Wiadomości z zakresu różnych przedmiotów nauczania, jeśli proces korelacji nie jest prawidłowo realizowany, funkcjonują w świadomości intelektualnej ucznia – w jego pamięci i myśleniu jako niepowiązane ze sobą autonomiczne całości. Prowadzi to w konsekwencji do powstawania zjawiska fragmentaryczności wiedzy ucznia, jej przedmiotowego szufladkowania i ścisłego przyporządkowania poszczególnym przedmiotom nauczania. Powoduje to następnie tworzenie sztucznych barier między wiadomościami, stanowiącymi przecież złożoną, wieloaspektową, dynamiczną całość. Z tych względów we współczesnej pedagogice, zarówno szkolnej, jak i pozaszkolnej, rodzą się silne tendencje do poszukiwania takich rozwiązań, które umożliwiłyby przeciężenie przedmiotowego myślenia i rozdzielania wiedzy na konwencjonalne w swej istocie elementy całości myślowej. Dąży się w tej dziedzinie do integracji nauczania, np. za pomocą najbardziej powszechnej teorii **wychowania przez sztukę**, które umożliwia scalanie wiedzy, jej systemowe ujmowanie i wykrywanie jej wewnętrznych powiązań.

Powszechnie istniejące dziś tendencje w pedagogice pozaszkolnej do akcentowania potrzeby prowadzenia zajęć edukacyjnych w czasie wolnym w muzeach, galeriach, gdzie w dużym nagromadzeniu występują dzieła sztuki, nie wymagają dziś dodatkowych uzasadnień¹. Należy jednak podkreślić, iż dominującą dziedziną preferowanego tu wychowania jest wychowanie estetyczne. Jednym z ciekawszych rozwiązań, na gruncie tych teorii, jest integralna koncepcja wychowania estetycznego, której dalsze rozwinięcie stanowi edukacja kulturalna. W koncepcji tej podkreślona została potrzeba swoistych rozstrzygnięć praktyki wychowania estetycznego. **Wychowanie estetyczne**

w jego aspekcie „edukacji kulturalnej” zakłada wielorakie rozwiązania integracyjne, o charakterze korelacji międzyprzedmiotowej i korelacji problemowej już na poziomie wieku szkolnego². Jeszcze bogatsze możliwości rozwiązań metodycznych, organizacyjnych i programowych dla różnych grup wiekowych dzieci i młodzieży oferuje **edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego** człowieka. Edukacja ta obejmuje swym zasięgiem wszystkie aspekty kultury człowieka, jej wytwory, symbole, zachowania i wzory społecznie akceptowane. Zawiera ona również dbałość o naturalne środowisko życia ludzkiego. Trzeba dodać, że szeroko rozumiana edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego doczekała się ostatnio wielu opracowań na poziomie edukacji regionalnej, jak i pojawiła się próba monograficznego ujęcia tego tematu³.

W zabytkowym parku miejskim, ze względu na bogactwo elementów w nim się znajdujących, może być również prowadzona **edukacja ekologiczna, historyczna, biologiczna**, czy też edukacja z zakresu formowania podstaw kultury bycia i właściwych wzorców zachowania się. Podstawą podejmowanych w tym środowisku działań wychowawczo-edukacyjnych winny być przewodniki dla nauczycieli, opisujące różnorodne walory tychże środowisk. Próbę rozpoznania środowisk parków Krakowa podejmują opracowania książkowe poświęcone historii i stanowi aktualnemu tychże miejsc⁴.

Jedną z zapomnianych dziś form edukacji jest **spacer**, połączony z rozmową, dialogiem, pogawędką czy pogadanką, w zależności od wieku. Jest on szczególnie atrakcyjną formą, jeśli wziąć pod uwagę fakt eksplozji technicznych środków przekazu, znacznie ograniczających osobowy kontakt człowieka oraz zmuszających go do przebywania w przestrzeni zamkniętej. Ponadto

przebywanie na świeżym powietrzu, w otoczeniu przyrody, jest zalecane od najwcześniejszych okresów życia dziecka, możliwie jak najdłużej. Biorąc pod uwagę potrzeby dziecka w wieku szkolnym, można założyć, iż teren parku stanowi optymalny obszar, w obrębie którego dziecko powinno przebywać prawie codziennie. Uwzględniając różnice wiekowe poszczególnych grup młodzieży, w warunkach pogodowych sprzyjających spacerom, zalecane są wyjścia właśnie do parków.

Ogromną zaletą spaceru jako formy edukacji jest autentyczność sytuacji oraz bliskość naturalnego środowiska. Fakt ten posiada dodatni wpływ na sposoby uczenia się w takim otoczeniu: przez przyswajanie (powtarzanie nazw), odkrywanie (przez zauważanie coraz to nowych elementów wokół siebie). Może występować również uczenie się przez przeżywanie, a ze względu na osadzenie w konkretnych realiach historycznych, społecznych i przyrodniczych, znajdujących się tam obiektów, roślin czy zwierząt, proces ten posiada wyjątkowo korzystne warunki przebiegu. Zabytkowy park posiada na swoim terenie lub w swoim najbliższym sąsiedztwie również liczne zabytki, a w przypadku krakowskich parków, znajduje się tam dużo reprezentatywnych obiektów polskiej architektury i rzeźby. W ramach kształtowania wrażliwości estetycznej, podstaw świadomości historycznej, czy wiedzy z zakresu literatury, prowadzone odpowiednio do wieku dla dzieci starszych pogawędki, opowiadane legendy, anegdoty, połączone z oglądaniem, opisywaniem i wyjaśnianiem interesujących obiektów znajdujących się w parku, wydają się być wyjątkowo korzystne. Pomocne mogą tu być pomniki wybitnych Polaków, postaci literackich, czy tablice pamiątkowe upamiętniające ważne wydarzenia. Dla młodzieży natomiast wskazane byłyby takie formy, jak: spośród metod podających – wykład, odczyt, prelekcja, opowiadanie, gawęda lub posłużenie się w opisie danej postaci historycznej charakterystyką jej osobowości i przypomnieniem jej osiągnięć. Z metod poszukujących można natomiast zastosować: dyskusję, pogadankę, czy rozmowę-dialog. Spośród metod podajaco-poszukujących

przydatny będzie również referat, obserwacja (ogład), pokaz, ekspozycja, czy w odniesieniu do treści botanicznych, np. forma ćwiczeń lub laboratorium. Należy podkreślić, że podstawy wiedzy o tych obiektach winny być tworzone w oparciu o wiedzę historyczną oraz wiedzę z zakresu historii sztuki i kultury. Łatwiej jest bowiem poszukiwać odniesień do ważnych wydarzeń i postaci historycznych, wraz z przypomnieniem wybranych tendencji w sztuce, co uczy integralności myślenia o tych obiektach. Wiadomości te winny być uzupełniane o elementy wiedzy z zakresu historii sztuki ogrodowej.

Do najciekawszych z oferowanych w parku form edukacji zaliczyć należy niewątpliwie, obok zajęć terenowych, wycieczkę z opiekunem. **Wycieczka** dobrze zorganizowana i odpowiednio zaprojektowana kryje w sobie duże możliwości programowe i metodyczne. W tej formie działalności tkwią olbrzymie, nie zawsze w pełni dostrzegane przez pedagogikę pozaszkolną, rezerwy dydaktyczno-wychowawcze, możliwości aktywizacji młodzieży oraz szanse wiązania teorii z praktyką. Duże znaczenie edukacyjne ma przede wszystkim przygotowanie wycieczki, a następnie zwiedzanie obiektów, miejsc i zabytków objętych jej programem, jak również wspólne podsumowanie jej wyników. Walory dydaktyczno-wychowawcze wycieczki są tym większe, im bogatsza i pełniejsza jest motywacja uczestnictwa w niej, im bardziej młodzież uświadamia sobie, że jest to najlepsza sposobność do odkrycia tych stron kultury i krajobrazu, które są dla niej szczególnie interesujące, intrygujące i emocjonalnie pobudzające. Zwiedzanie obiektów, miejsc i zabytków objętych programem wycieczki odgrywa w procesie integracji wiedzy szczególnie duże znaczenie. W tej fazie wycieczki następuje bowiem najważniejszy moment osobistego poznania rzeczywistości, konfrontacji teoretycznych, abstrakcyjnych pojęć z realiami zwiedzanych obiektów, włączanie nowego doświadczenia poznawczego do starego systemu wiedzy, przeżywanie emocji związanych z treścią i przyrodniczkokulturowym znaczeniem oglądanych zjawisk. Wtedy dana osoba ma możliwość zaangażowania całej swej wraz-

liwości, inteligencji, doświadczenia w poznawanie tych nowości (zwiedzanych miejsc i obiektów). Dokonuje się wówczas właściwy proces integracji jej wiedzy teoretycznej i doświadczenia osobistego. Następuje więc niezwykle cenny z punktu widzenia dydaktyczno-wychowawczego proces umacniania się młodzieży w poglądach, przekonaniach i zapamiętywaniach kształtowanych przez rodzinę, szkołę, i inne środowiska wychowawcze, ich potwierdzenie oraz ich sprawdzanie. Poznawanie najbliższej okolicy ma ten wychowawczy, społeczny i kształcący sens, że rozwija u młodzieży związek uczuciowy i intelektualny ze zwiedzanymi terenami i wyrabia poczucie bliskości z nimi oraz kształtuje poczucie wartości wynikającej z faktu ich poznania.

Również w model spędzania wolnego czasu przez młodzież trzeba wpisać **konkursy wiedzy krajoznawczej**. Mają one, podobnie jak wycieczki, duże znaczenie w kształtowaniu docieklivosti poznawczej i zamięłowań badawczych. Konkursy te mogą dotyczyć takich dziedzin, jak: wiedza o architekturze, o zabytkach przyrody, o ochronie środowiska naturalnego, itp. Konkursy wyzwalają również ambicje poznawcze, dążenie do uzyskania możliwie pełnej orientacji w danej dziedzinie wiedzy, skłaniają młodzież do szukania potrzebnych do danego tematu materiałów, informacji, zdjęć, dokumentów, czy opisów literackich. Konkursy aktywizują intelektualnie młodzież, uczą ją kierunkowego i problemowego zbierania materiałów, naukowego lub literackiego ich opracowywania, kontaktowania się oraz przeprowadzania wywiadów z przedstawicielami różnego typu instytucji i organizacji społecznych. Uczą też inicjatywy intelektualnej umiejętności badawczych, zachęcają do wysiłku i współpracy w rozszyfrowywaniu danego zagadnienia, kształtują zamiłowanie do specjalizowania się w różnych dziedzinach wiedzy. Olbrzymie znaczenie, stymulujące aktywność intelektualną, ma prowadzenie konkursów przygotowywanych przez samą młodzież w oparciu o samodzielnie zgromadzone materiały, jedynie po konsultacji ze specjalistą z danej dziedziny wiedzy. Konkursy takie wpływają pozytywnie na treść, zakres i siłę zain-

teresowań intelektualnych ich uczestników, zachęcają do samokształcenia, pobudzają do współzawodnictwa, uczą mądrego i trafnego uogólniania swoich turystycznych doświadczeń i obserwacji.

Na szczególną uwagę zasługują formy edukacji prowadzone w obrębie stowarzyszeń, klubów, kół zainteresowań, kręgów miłośników, zespołów amatorskich, zarówno dziecięcych, jak i młodzieżowych – oferujących systematyczne metody pracy z młodzieżą. Ważne jest, aby te formy funkcjonowały w powiązaniu z zabytkowymi parkami, zajmując się popularyzowaniem treści historycznych, przyrodniczych, ekologicznych i innych, związanych z danym obiektem parkowym. Stowarzyszenia te mogą też opracowywać specjalne pomoce dydaktyczne, wspomagające proces kształcenia i wychowania w zabytkowym parku. Mogłyby to być odpowiednie rysunki, malowanki, rebusy, krzyżówki, zbiory anegdot czy opowiadań i inne, łączące się z historią danego parku. W ramach tej działalności powinno się organizować specjalne wycieczki szkoleniowe, czy swoiste „szlaki krajoznawcze” prowadzone przez odpowiednio do tego przeszkoloną młodzież. Opracowywanie specjalistycznych tras, szlaków – np. szlak pomników, szlak postaci literackich, szlak ważnych dla historii miasta i Polski wydarzeń historycznych, szlak krakowskich fortyfikacji (poznawanie kolejnych bram i baszt, oraz zapoznawanie się z ich historycznymi nazwami); lub szlak zabytków architektury np. barokowej, gotyckiej, itd. wokół Plant krakowskich, czy szlak kościołów widocznych z Plant; szlak okazów, osobliwości botanicznych czy dendrologicznych, itd. Propagowanie treści edukacyjnych winno być wspomaganie odpowiednimi publikacjami popularyzatorskimi w formie przewodników, broszur, map, szkiców, czy odpowiednio przygotowanymi kartami pracy, w zależności od wieku ucznia, itp.

Wskazane jest również **organizowanie zajęć** o profilu artystycznym **na świeżym powietrzu**, np. malowanie w plenerze, przy sprzyjającej pogodzie, czy też organizowanie wystaw lub innych imprez połączonych z przyznawaniem nagród

i wyróżnień w różnych atrakcyjnych dla młodzieży formach.

Projektując nowe formy edukacji w zabytkowych parkach Krakowa, warto też sięgnąć do form edukacji ponad już stuletniej koncepcji dra Henryka Jordana. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują **podgadanki na temat dziejów ojczystrych**, prowadzone przy popiersiach wybitnych Polaków, ustawionych w Parku Jordana za czasów jego założyciela, w liczbie 44. Obecnie poszerzana jest galeria o postaci wybitnych Polaków XX w. (m.in. M. Curie-Skłodowskiej, Ojca Świętego Jana Pawła II, Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Księdza Jerzego Popiełuszki, Ignacego J. Paderewskiego, marszałka Józefa Piłsudskiego, księcia kardynała Adama Stefana Sapiehy, generała Augusta Emila Fieldorfa „Nil” (1895–1953), generała Władysława Andersa (1892–1970), rotmistrza Witolda Piłckiego (1901–1948), pułkownika Ryszarda Kuklińskiego (1930–2004), Zbigniewa Herberta (1924–1998), Świętego Maksymiliana Marię Kolbę (1894–1941) i innych). Ciekawą i niezwykle silnie wychowawczo oddziaływującą formą pracy z młodzieżą w wychowaniu jordanowskim był śpiew pieśni historycznych, patriotycznych i młodzieżowych – komponowanych specjalnie dla młodzieży; czy też taka forma jak popisy uczniowskie. Następnie organizowanie obchodów rocznic patriotycznych, połączonych z recytowaniem wierszy, przygotowaniem inscenizacji, przedstawień teatralnych o tematy-

ce historyczno-patriotycznej, jak również opracowywanie układów tanecznych, czy organizowanie koncertów chóru młodzieżowego. W celu wdrażania młodzieży do pracy fizycznej doktor Jordan wprowadził liczne formy pracy w ogrodzie – m.in. sadzenie i pielęgnacja roślin, dbałość o używane narzędzia, ich samodzielna reperacja, itd.

Formy edukacji w zabytkowych parkach Krakowa mogłyby być również połączone z wprowadzeniem odpowiednich tradycyjnych elementów zabawowych, dziś już zapomnianych (jak np. chodzenie na szrudłach, diabolo, serso), połączonych z rekonstrukcją oryginalnych urządzeń parkowych, takich jak huśtawki, przyrządy gimnastyczne, itd. Warto dodać, że **gry i zabawy** prowadzone w czasach dra Jordana w parku, rozwijały współzawodnictwo, uczyły koleżeństwa, wzmacniały samodzielność, umiejętność podejmowania szybkich i właściwych decyzji, jak również uczyły wytrwałości w dążeniu do celu, itd.

Tak pojmowana edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego człowieka może być traktowana jako proces przygotowywania młodzieży do samowychowania i samokształcenia. Łączona natomiast z rozbudzaniem zainteresowań danym regionem, pobudzaniem aspiracji i potrzeby poznawania zabytków, kształtowaniem świadomości znaczenia wiedzy o ojczyźnie, wpływać będzie na formowanie zachowań i postaw prospołecznych. Taka bowiem edukacja, jako

Fot. Tomasz Łopuszyński

wieloetapowy i wielopłaszczyznowy proces kształtowania świadomości i postaw młodzieży – pozwala na odróżnienie istoty od pozoru, rzeczy ważnych od drugorzędnych, piękna od brzydoty. A jednocześnie pozwala na integrację rozwiązań tradycyjnych z nowoczesnymi, oraz wartości specyficznych dla danej kultury z uniwersalnymi. **Uwrażliwienie na materialne i duchowe wartości ojczyzestego kraju**, na jego kulturę, której poznanie jest warunkiem kształtowania się tożsamości kulturowej i narodowej **to ważny składnik dzisiejszej edukacji regionalnej**. Edukacja taka wprowadza wreszcie młodych w sztukę uprawiania turystyki i aktywnego wypoczynku oraz rekreacji, kształtuje w nich wewnętrzną potrzebę obcowania z przyrodą i kulturą własnego kraju, potrzebę odkrywania ich estetycznych i poznawczych walorów. Proponowane dawne i nowe formy edukacji w zabawkowych parkach Krakowa, wymagają oczywiście opracowania szczegółowych programów aplikacyjnych, bowiem one wszystkie kształtują autentyczne zainteresowania kulturą.

Warto zatem pamiętać, że zabawkowe parki miejskie posiadają do spełnienia – obok funkcji rekreacyjnych, wypoczynkowych – przede wszystkim funkcje kulturotwórcze. Parki te są pomnikami kultury polskiej i mogą służyć za przykład szeroko rozumianej i głęboko wrośniętej w naszą tradycję edukacji, akcentującej aspekt etyczny w wychowaniu młodego pokolenia. Aspekt tak ważny w czasach pogłębiającego się kryzysu postaw wobec wartości ogólnoludzkich.

PRZYPISY:

¹ Por. prace na temat wychowania estetycznego S. Szumana, H. Read, I. Wojnar i inne.

² I. Wojnar, *Podstawowe problemy wychowania estetycznego (teoria i praktyka)*, w: *Wychowanie estetyczne młodego pokolenia. Polska koncepcja i doświadczenia*, red. I. Wojnar, W. Pielasińska, Warszawa 1990, s. 15–29.

³ J. Torowska, *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Kraków 2008.

⁴ Na przykład: J. Torowska, *Parki Krakowa*, część pierwsza, Kraków 2001; J. Torowska, *Planty Krakowskie. Przewodnik dla nauczycieli*, Kraków 2003; J. Torowska, *Parki i ogrody Krakowa. Przestrzenie edukacyjne*, Kraków 2005. Także *Seria Parki Krakowa*, wydawana przez Ośrodek Kultury im. C. K. Norwida: G. Fijałkowska, *Zespół Pałacowo-Parkowy im. Erazma Jerzmanowskiego*, Kraków 2005; J. Torowska, *Park im. dra Henryka Jordana*, Kraków 2006; G. Fijałkowska, *Park im. Lilli Wenedy*, Kraków 2007; K. Żółciak, J. Żółciak, *Park im. Wojciecha Bednarskiego*, Kraków 2007; Z. Kiszka, *Park w Wadowie*, Kraków 2008; Z. Kiszka, *Park w Łuczanicach*, Kraków 2008 oraz B. Miszczyk, A. Morawiec, M. M. Stachury, *Park Młynówka Królewska*, Kraków 2009 i inne.

BIBLIOGRAFIA:

Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzdowa M., Novak Z.: *Architektura krajobrazu*. Warszawa – Kraków 1981.

Fijałkowska G.: *Park im. Lilli Wenedy*. Seria Parki Krakowa 3. Kraków 2007.

Fijałkowska G.: *Zespół Pałacowo-Parkowy im. Erazma Jerzmanowskiego*. Seria Parki Krakowa 1. Kraków 2005.

Kiszka Z.: *Park w Łuczanicach*. Seria Parki Krakowa 6. Kraków 2008.

Kiszka Z.: *Park w Wadowie*. Seria Parki Krakowa 5. Kraków 2008.

Management Policies U. S. Department of Interior National Park Service. Washington 1990.

Miszczyk B., Morawiec A., Stachura M. M.: *Park Młynówka Królewska*. Seria Parki Krakowa 7. Kraków 2009.

Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem. Katalog parków i ogrodów w Polsce, t. I, red. J. Bogdanowski. Warszawa 1997.

Rylke J.: *Wartości starych parków*. Warszawa 1987.

Read H.: *Wychowanie przez sztukę*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.

Szman S.: *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa 1990.

Torowska J.: *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne*. Kraków 2008.

Torowska J.: *Parki Krakowa*, część pierwsza. Kraków 2001.

Torowska J.: *Planty Krakowskie. Przewodnik dla nauczycieli*. Kraków 2003.

Torowska J.: *Parki i ogrody Krakowa. Przestrzenie edukacyjne*. Kraków 2005.

Torowska J.: *Park im. dra Henryka Jordana*. Seria Parki Krakowa 2. Kraków 2006.

Wojnar I.: *Podstawowe problemy wychowania estetycznego (teoria i praktyka)*. W: *Wychowanie estetyczne młodego pokolenia. Polska koncepcja i doświadczenia*, red. I. Wojnar, W. Pielasińska. Warszawa 1990.

Wychowanie estetyczne młodego pokolenia. Polska koncepcja i doświadczenia, red. I. Wojnar, W. Pielasińska. Warszawa 1990.

Żółciak K., Żółciak J.: *Park im. Wojciecha Bednarskiego*. Seria Parki Krakowa 4. Kraków 2007.

Dr Joanna Torowska jest adiunktem w Zakładzie Pedagogiki Kultury Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Magdalena Podmokła
Wiersze

Rozważania o niedefiniowalnym

Czas
nitka nieskończoności

Każdy z nas
przędzie z niej
całun swojego losu

Jego materia
niedoskonała
więc
gubi się
w zapętleniach
w dziurach
tego
czego
nie spełniliśmy
o czasie.